

Alexanderhugg löser runornas gåta

Henrik Williams om skriftecken som styrde människors liv i tusen år

NÄR JAG i somras åt lunch med en matematiker blev vi avbrutna av en gästforskande kollega till honom som ville meddela att ett av de klassiska problemen inom matematiken, den så kallade Fermats stora sats, nyss lösts av engelsmannen Andrew Wiles. Nyheten spreds snabbt som en gräsbrand över världen.

Kanske var det ett ögonblick av avundsjuka som lockade mig att fundera över en fråga av samma dignitet inom mitt eget ämne, runforskningen. I humaniora får problemen sällan varken så mycket uppmärksamhet eller är av sådant slag att de slutgiltigt kan knäckas. Runskriftens uppkomst är dock en aspirant i båda dessa avseenden. Människor har faktiskt grunnat över mysteriet i över tusen år och många runforskare har sökt en förklaring – men misslyckats. Det kan därför vara dags att finna en lösning.

De runor som vi svenskar känner från de tusentals runstenarna i vårt land är visserligen gamla, ända från vikingatiden, men ändå inte de äldsta. Den ursprungliga runraden användes av germanska stammar med en koncentration till Norden. Inskrifterna med just dessa runor är mycket få, totalt bara ett par hundra, de äldsta på smycken eller vapen från 100- eller 200-talet efter Kristi födelse. Man kan tryggt räkna med att runskriften uppfanns någon gång runt vår tideräkningens början.

Vid vårt sekels början lanserades däremot det grekiska alfabetet som runskriftens moder, men svårigheten att förklara vissa runformer tvingade teorins upphovsmän att även acceptera lån av latinska bokstäver. En variant av den "grekiska teorin" utgår från skrivtecknen mer än 400 år före Kristi födelse; men man måste då anta att inga runinskrifter har hittats från det första halva årtusendet av skriftens existens, vilket är orimligt, varför det förklassiska grekiska alfabetet kan uteslutas.

Slutligen har också etruskiska alfabet från Alperna lagts till grund för runskriften. Teorin är fortfarande gångbar bland tyska runologer, men den har förlorat sin popu-

Runinskrifternas ursprung är fortfarande en gåta. Mycket återstår att förklara, men att lära sig förstå dessa egenartade tecken är inte svårare än att lära sig läsa och skriva.

återstår problemet att vissa runor, som X och P, ser ut att komma från

TREDJE SIDAN

X och P, men i verkligheten betecknar g och w.

f u t h a r k g w
 P A P F R < X P
 h n i j y p z s
 H t i o l k y s
 t b e m l n g o d
 P M M i o X M

EFTERSOM DE äldsta runinskrifterna härstammar från århundradena e Kr var det naturligt att de första vetenskapliga förslagen till skriftens uppkomst utgick från att den romerska kulturen inspirerat uppfinnaren av runorna.

Vid vårt sekels början lanserades däremot det grekiska alfabetet som runskriftens moder, men svårigheten att förklara vissa runformer tvingade teorins upphovsmän att även acceptera lån av latinska bokstäver. En variant av den "grekiska teorin" utgår från skrivtecknen mer än 400 år före Kristi födelse; men man måste då anta att inga runinskrifter har hittats från det första halva årtusendet av skriftens existens, vilket är orimligt, varför det förklassiska grekiska alfabetet kan uteslutas.

Slutligen har också etruskiska alfabet från Alperna lagts till grund för runskriften. Teorin är fortfarande gångbar bland tyska runologer, men den har förlorat sin popu-

laritet. Idén byggde bland annat på en oäkta etruskisk inskrift (som tillverkats av en förfalskare som ville tjäna pengar på "fornfyndet"). Inget enskilt norditaliskt alfabet uppvisar heller lämpliga utgångsformer för alla runor. Den som uppfann runskriften skulle då ha hämtat sina tecken från olika håll, och ändå tvingats låna vissa bokstäver från romarna.

Det är därför naturligt att utgå från att den kultur som dominerade vid vår tideräkningens början, och med vilken de nordeuropeiska folken hade nära kontakt, också stod som långlivare av det germanska skriftsystemet. Det kan bara röra sig om den romerska kulturen. Inom den romerska hären tjänstgjorde germanska krigare och med Rom handlade nordborna; man bytte trälar och pälsar mot attraktiva varor som glas och vinutensilier av bron.

Säkert utgjorde skriften ett av de mest imponerande uttrycken för romersk kultur och någon german lärde sig principen bakom alfabetet: att varje symbol representerar ett språkljud. När lånet väl hade gjorts saknade bokstäverna i sin nya miljö de kulturband de tidigare haft. Ingen romersk utbildnings-tradition borgade längre för att skrivtecknen lärdes ut i "rätt" ordning: a, be, ce, de etc. Runorna arrangerades därför i en ny uppställning, ovisst varför just den ordningen, och denna runrad benämns efter dess första sex tecken: futhark. Liksom i det ursprungliga feniciska alfabetet fick runorna också benämningar till stöd för minnet. Dessa "runnamn" var alla substantiv från olika delar av ordförrådet, som sol för s-runan och nöd för n-runan. Efter att ha lärt sig ramsan med runnamn, kanske utformad som en dikt för att lättare komma ihåg den, kunde den skrivsugna gå till verket genom att låta förstäljudet i runnamnen representera varje del av ett ord.

Men den som söker härleda runorna från de latinska bokstäverna får snart problem, eftersom de båda systemen uppenbarligen inte alltid passar ihop. De latinska bokstäver där både form och ljudvärde är

samma som runornas är F, R, C, H, I, S, T och B. Av runornas kantiga utseende kan man sluta sig till att de var lämpliga att skära i trä: vågräta linjer riskerar där att försvinna och bågar är svårare att skära än vinklar. V och L har vridits ett halvt varv (en utveckling som inte är ovanlig i skrivkonstens historia). A har fått runformen P och N har förenklats till T. Övriga runor är svårare att härleda, eftersom form och ljudvärde inte stämmer överens, och det är här alla tidigare teorier har börjat kränga till det.

Trots att de flesta forskare säger sig i första hand utgå från bokstavsformen gör de krystade utredningar för att förklara att exempelvis P inte står för p och o inte för o. I det första fallet har det hävdats att konsonanten p skulle vara så ovanlig i germanskan att någon egen runa egentligen inte behövdes och då kunde P få tjäna för w. I det andra fallet påstås orsaken vara att o redan var "upptaget" för ng och då fick O bli till X i stället. Trots flera avvikelser av detta slag har man ändå reservationslöst velat göra gällande att runskriftens skapare skulle ha haft en ingående kännedom om det latinska skriftsystemet.

RUNORNAS URSPRUNG är fortfarande en gåta och inget försök att lösa den har blivit allmänt accepterat. Lösningen på den gordiska knuten var ett alexanderhugg, så också i detta fall.

Det väsentliga att komma ihåg är att för den som skapade runraden låg det inget egenvärde i att behålla det latinska alfabetets ljudvärden ens när det var möjligt. Man kan jämföra med hur det gick till när den amerikanske cherokee-hövdingen Sequoya under tidigt 1800-tal lånade bokstäverna från europeiska invandrare och med dessa tecken skapade en skrift åt sitt folk. Om än helt oskolad och egentligen analfabet var han intelligent nog att förstå principen och fullt kompetent att inventera det egna språkets förråd av språkljud för att med sin skrift representera de nödvändiga distinktionerna. Det var ovik-

tigt för honom vad de lånade bokstäverna betecknade från början och skrivtecknen i hans system har helt nya ljudvärden.

Runskriftens skapare hade en liknande inställning till det främmande teckensystemet. Han eller hon saknade kanske djupare kunskaper i skrivkonsten och det latinska språket men lyckades lära sig bokstavstecknen: det är första steget när man lär sig att läsa eller skriva. Det går att använda samtliga det latinska alfabetets 23 bokstäver som grund för runorna. Principen är helt enkelt den att formen ensam avslöjar ursprunget.

Följer vi denna princip går det nästan mekaniskt och resultatet talar för sig självt:

F	P	X	X	Z	I	M	M
V	A	P	P	K	L	E	M
D	P	H	H	Y	Y	L	P
A	P	N	P	S	S	O	O
R	R	I	I	T	P	Q	X
C	<	G	<	B	P		

Runornas skapare hade ytterligare ett språkljud som behövde betecknas, nämligen d – detta gavs det nyskapade tecknet M och intressant nog återfinns det sist eller näst sist i runraden. Att vissa av dessa tänkta ur-runor sedan får "fel" ljudvärden beror antingen på runskaparens godtycklighet eller på ett senare brott i traderingen av tecknen, kanske då de fick sin avvikande ordningsföljd.

VISST ÅTERSTÅR en del saker att förklara. För det första kan det synas svårt att svälja att M har utvecklats från E, men det är mindre märkligt än det ser ut. Vågräta linjer förekommer av praktiska skäl som sagt inte bland runorna, och E eller X är likaså omöjligt, eftersom inget får sticka ovanför eller nedanför raden. Bokstaven vänds därför 90 grader (jämför med V och L) till P, men även så uppstår vågräta streck. De måste brytas på något sätt, inte till M som redan finns och som inte tar hänsyn till

Bild: BENGT A LUNDBERG

Svårläst. Att runtecknen på Möjbrostenen i Uppland inte är en originaluppfinnning förstår man vid en jämförelse med latinska och grekiska bokstäver.

E-ets mittstapel. M är den enda "runmässiga" lösningen och kryset som annars bara förekommer hos det helt nyskapade M antyder en ganska radikal omstöpning. L och X kunde också ha blivit annorlunda (K respektive P) men är ändå inte omöjliga att känna igen. Principen är det centrala: hela alfabetet användes, hur är egentligen mindre viktigt.

Bokstavstecknen fyllde en helt annan funktion hos germanerna än hos romarna. Hos de senare användes den latinska skriften inom administration, litteratur och religion; den var ett instrument för underhållning, kommunikation och maktutövning. Runraden däremot

hade från början ingen större praktisk betydelse: de fåtaliga, kortfattade och osofistikerade inskrifterna illustrerar detta tydligt nog. De germanska samhällena var inte helt enkelt färdiga att låta sin kultur bli skriftburen. Först när kristendo men och med den latinet anamma des bland de nordeuropeiska folker fick skriften samma funktion som det gamla Rom. Folkspråket kom allmänhet först sekundärt att skrivas med de nya bokstäverna, i Sverige skedde detta så sent som under 1200-talet. Till dess hade runorna ensamma varit bärare av det inhemska språket, och det i över tusen år.

HENRIK WILLIAMS
 Runforskare vid Uppsala universitet